

17. Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України наприкінці ХІХ ст. // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 6 / Редколегія: Т.І.Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 30–38.
18. Проскуракова Н.А. Концепции цивилизации и модернизации в отечественной историографии // Вопросы истории. – 2005. – № 7. – С. 153–165.
19. Рябченко П. Иностранные инвестиции в экономику Украины в конце 19 – начале 20 вв. // Мир денег. – 2000. Май-июнь. – www.mirdeneg.com/rus/mworld/archives/magazine/article/139
20. Статистический ежегодник на 1913 г. – С.-Петербург, 1913. – 476 с.
21. Субтельний О. Україна: історія. – 3-е вид. – К: Либідь, 1993. – 720 с.
22. Туган-Барановский М.И. Иностранные капиталы // Історія народного господарства та економічної думки України: Зб. наук. праць. – Вип. 39–40 / Редколегія: Т.І.Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. – Київ, 2007. – С. 360–363.
23. Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: Историко-экономическое исследование. – Том 1: Историческое развитие русской фабрики в ХІХ веке. – 2-е изд. – [С.-Петербург], 1900. – 562 с.
24. Ямковой А.А., Куксина Е.А., Плетенцов Г.А. Путь длиной в 100 лет: Очерки истории Алчев. металлург. комб-та. – Луганск: Світлиця, 1996. – 263 с.

Одержано 1.12.2008.

УДК 336.712

О.В. Ходченко

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ МІСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ БАНКІВ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА УКРАЇНІ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

Предметом дослідження даної статті є діяльність міських громадських банків у період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Висвітлюються основні етапи урядової політики в сфері діяльності цих банків та її вплив на рівень розвитку останніх.

Ключові слова: банківська система, міські банки, громадські банки, банківська політика уряду.

Постановка проблеми. Однією з властивих рис вітчизняної фінансової системи ХІХ – початку ХХ ст. була нестача капіталів у країні. Переконливе підтвердження тому – поширеність лихварства, яке

© О.В. Ходченко, 2008

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2008. Вип. 41.

не вдалося подолати навіть законодавчою його заборонаю. В той самий час у Російській імперії функціонувала розгалужена система кредитних установ (на рубежі XIX–XX ст. тут діяли Державний банк, державні Дворянський і Селянський земельні банки, Каса міського та земського кредиту, акціонерні земельні банки, міські кредитні товариства, акціонерні комерційні банки, банкірські будинки та контори, біржові та купецькі банки, товариства взаємного кредиту, кредитні і позичково-ощадні товариства, волосні та сільські банки, земські каси дрібного кредиту тощо). Проте до цього часу історичний розвиток цієї системи все ще чекає на спеціальне дослідження. В даній статті здійснено спробу простежити еволюцію найбільш старих недержавних кредитних установ – міських громадських банків. Приналежність міським кредитним товариствам, суміщення короткострокового кредитування з іпотекою і спрямованість на середні прошарки населення – всі ці їх особливості заслуговують на те, щоб розглянути їх окремо.

Стан наукової розробки проблеми. Аналіз історіографії теми свідчить про те, що діяльність міських банків як предмет спеціального вивчення в сучасній історико-економічній літературі майже не розглядалася, а була складовою частиною досліджень вітчизняної кредитної та банківської систем. До цього часу практично немає праць, які б комплексно і повною мірою висвітлювали історію міських банків, їх місце і роль в економічній системі Російської імперії в XIX – початку XX ст. Отже, історіографічна розробленість теми є явно недостатньою.

Мета дослідження – на основі вивчення та аналізу історичних першоджерел наявної законодавчої бази та щорічних звітів державних установ дати першу спеціальну наукову розробку зазначеної проблеми.

Основний матеріал. Перший у Російській імперії міський банк був заснований у Вологді після прийняття Жалуваної грамоти містам Катерини II. Стаття 153 цього документу визначила, що «із грошей, що залишаються від міських витрат, дозволяється містам завести банки на загальних державних підставах, або ж у створенні публічні банки гроші віддавати для прирощення» [6]. Приклад першого банку не залишився не поміченим, і до середини XIX ст. в Російській імперії було відкрито 16 міських банків. Половина установ весь основний капітал або головну його частину отримала від благодійників, інші були організовані на кошти самих міст [4].

Клопотання міських дум про відкриття нових банків продовжували надходити й надалі. При цьому кожен банк працював на підставі

власного статуту. Тому уряд був вимушений зайнятися впорядкуванням їх діяльності. Цей задум зіткнувся, однак, із традиційними бюрократичними перепонами та протистоянням консерваторів, що побоювались конкуренції з їх боку державним кредитним установам. Лише втручання спочатку Миколи I, а потім й Олександра II привело до затвердження в 1857 р. першого Положення про міські громадські банки [2].

Проте автори вказаного нормативного акту, намагаючись вберегти державні Прикази громадської опіки і Зберігальні казни від конкуренції новостворених міських банків, наклали на діяльність останніх вкрай жорсткі обмеження. Полягали вони не лише у встановленні граничних строків і розмірів позичок, а й головним чином в утрудненні проявив ініціативи міських банків. Так, проценти пропонувалося платити і стягувати «на загальних, для державних кредитних установ встановлених правилах, за виключенням вкладів, що залишалися в банку менше року, на які проценти не передбачені» (параграфи 8 та 11). В губернських же містах, за наявності відповідних державних установ, міським банкам і зовсім заборонялося дублювати їх операції. Одночасно міські банки опинилися під контролем Приказів громадської опіки. Все це в поєднанні з менш значними обмеженнями призвело до того, що лише три із трьох з половиною десятків міських управлінь, що стояли в черзі на дозвіл заснування банків, погодилися відкрити їх на таких умовах.

Явна недосконалість Положення 1857 р. і перебудова всієї кредитної системи країни в ході реформ Олександра II – все це підштовхнуло уряд до перегляду Положення про міські банки. Новий варіант його набув сили закону в лютому 1862 р. [3].

Усуваючи залежність міських банків від місцевої влади, Положення 1862 р. встановило, що банк підзвітний лише міській громаді. Відпали й інші обмеження, пов'язані з Приказами громадської опіки (які зникли взагалі). Це стало найбільш важливим нововведенням. Крім того, Положення внесло ряд менш значних, але також необхідних нововведень, таких як: зменшення мінімального строку знаходження вкладу в банку; дозвіл роботи з клієнтами з інших міст тощо. Незважаючи на те, що Положення 1862 р., як і раніше, чітко визначало коло операцій, за яке банки не могли виходити, і зберігало ряд обмежень по операціях, воно надало банкам значно більшу свободу дій, ніж раніше.

Зняття обмежень викликало буквально сплеск розвитку міських банків у 1860-ті роки. Станом на 1 січня 1866 р. в імперії функціонувало 106 міських громадських банків із сукупним основним капіта-

лом 3079,6 тис. руб. З них в Україні було відкрито 15 банків з сукупним капіталом 627,2 тис. руб., що становило 20,4% загальної його суми по імперії. При цьому 52,5% капіталів українських банків припадало на південні губернії – Херсонську та Таврійську [7, с. 189–191].

Оскільки чисельність банків значно зросла, то різко збільшились і їх обороти. Однак не завжди справа йшла гладко. Поряд із банками, що діяли акуратно і обережно, з'явився цілий ряд «пірамід». Їх правління почали посилено залучати кошти з усієї країни, в результаті чого баланси найбільших установ стали вимірюватися мільйонами рублів (при встановленому законодавством мінімумі основного капіталу в 10 тис. руб.). Справа повернулась у такий спосіб, що активи банки розміщували переважно в своїх містах. А оскільки місцевий платоспроможний попит на кредити не міг поглинути таких великих пасивів, правлінням доводилося роздавати власні кошти під не дуже надійні зобов'язання. Це призводило до значних втрат. Крім того, в деяких випадках збитками закінчувалися недобросовісні дії правлінь.

У результаті на початку 1880-х років міські банки вступили в полосу кризи й банкрутств. Масове вилучення вкладів поставило на межу банкрутства багато банків, навіть ті з них, що вели справи успішно. Лише втручання уряду, що підтримав деякі з банків значними позиками міським управлінням, допомогло збити паніку. Розпочався процес урядових ревізій і поступової ліквідації банківських установ: до 1890 р. по всій імперії було закрито 52 міських банки [8, с. 102]. Щоправда, в більшості випадків збитки вдалося покрити за рахунок власного капіталу останніх.

За таких умов у квітні 1883 р. царським урядом було прийнято і введено в дію нове Положення про міські громадські банки, яким останні, власне кажучи, позбавлялися своєї колишньої самостійності.

По-перше, Положення 1883 р. встановлювало жорсткий контроль за банками з боку центральних відомств. Віднині банки були зобов'язані доставляти до міністерства фінансів не лише щорічні звіти про стан рахунків (причому за єдиною формою), а й також висновки думських комісій і постанови дум про затвердження звітів. Причому якщо раніше звіт до міністерства надавався лише «для відому», то тепер Особлива канцелярія з кредитної частини отримала право призначати у випадку необхідності ревізії банків чиновниками з центру. По-друге, Положенням встановлювалися нові обмеження на операції. Найважливішими серед них стали: обмеження суми зобов'язань банку п'ятикратним розміром його власного капіталу (замість десятикратної межі, що діяла до того); введення обов'язкового мінімуму касової готівки в сумі 10% від зобов'язань. Найважчим обмеженням стало

встановлення граничного кредиту одному клієнту в сумі 10% від власного капіталу банку (в зв'язку з цим банкіри вимушені були скорочувати кредит своїм найбільш солідним клієнтам). Це буквально підірвало розвиток міських банків. Вісімдесяті роки характеризуються безперервним падінням операцій і балансів міських банків. В більшості банків падіння продовжувалося до кінця 1880-х років, а потім змінилося тривалим застоєм. Зростання операцій у цей час якщо і мало місце, то далеко не відповідало розвитку товариств взаємного кредиту і комерційних банків, які саме в даний період вийшли на провідні ролі у сфері комерційного кредитування.

Застій балансових показників і багаточисельні клопотання з місць переконали міністерство фінансів у тому, що законодавство про міські банки слід знову вдосконалювати. Розробка нового закону почалася в 1900 р. з проведення з'їзду представників міських банків у Харкові. На з'їзді було обговорено найбільш нагальні питання та вироблено побажання до нового Положення, які були враховані міністерством у подальшій роботі. Влітку 1905 р. міністерство фінансів розіслало на місця проект нового Положення про міські банки з проханням надіслати свої зауваження. В лютому 1906 р. для розгляду проекту разом з отриманими таким чином відгуками зібралася Особлива нарада при міністерстві фінансів за участю представників деяких банків. У квітні 1909 р. міністр фінансів В.М.Коковцов подав завершений проект на розгляд Державної Думи. Після довгих обговорень в Думі і погоджень з Державною радою 13 січня 1912 р. новий закон нарешті було затверджено [1].

В цей період міські банки переживали новий розквіт, пов'язаний із загальним піднесенням економіки країни. Якщо на 1 січня 1898 р. сумарний баланс 239 банків складав 133,7 тис. руб., то на початок 1914 р. 319 банків показали сумарний баланс у 282,6 тис. руб. (зростання за шістнадцять років – 111,4 %) [5, с. 353–387; 9, с. 2–22].

Саме такому розвитку подій сприяло і Положення 1912 р. Суть змін, внесених ним, полягала в наступному. Замість п'ятикратної норми відношення зобов'язань до власного капіталу було повернуто десятикратну (що існувала до 1883 р.). Вводилися більш пільгові умови для позичок під нерухомість і вклади. Одночасно міські банки отримали право проводити деякі нові операції, необхідні для залучення вкладів клієнтів. Насамперед це були спеціальні поточні рахунки в активі. Відмінність таких рахунків від звичайної позички або обліку полягала в тому, що позичальник отримував на руки не гроші, а відкритий рахунок в банку на відповідну суму. Використовувати цей рахунок позичальник міг за потребою; при цьому знімати та повертати

будь-яку суму він міг коли завгодно, сплачуючи при цьому проценти лише за час реального користування коштами. Передусім такі рахунки були привабливими для підприємців, у яких постійно проходив оборот капіталу. Якщо до 1912 р. спеціальні поточні (інакше, онкольні – від англійського *on call* – на вимогу) рахунки міські банки мали змогу відкривати лише під державні та гарантовані урядом цінні папери, то нове Положення дозволило приймати в якості забезпечення також векселі, негарантовані папери, товари й товарні документи, нерухомість та коштовні речі. Ще одним важливим нововведенням став дозвіл приймати в облік і в заставу по онкольним рахункам соло-векселі, що надавали додаткові зручності для багатьох заставників нерухомості.

На додаток до цього, Положення 1912 р. збільшило граничний термін для позичок під нерухомість, ввело більш зручні умови сплати довгострокових позичок, а також запровадило ряд дрібних зручностей, що, не відігрававши принципової ролі, надавали користь для клієнтів. Новий закон фактично прирівняв міські банки у сфері операцій до інших кредитних установ (комерційних банків, товариств взаємного кредиту, земельних банків), тим самим відкривши їм простір для розвитку.

Однак з новим Положенням банкам довелося працювати не довго. Перша світова війна, що розпочалася з 1914 р., зруйнувала господарський механізм країни. А це спричинило істотні зміни структури як активних, так і пасивних операцій у міських банках. Поряд з іншими кредитними установами, вони перетворилися на посередників з розміщення урядових позик. А після революції їх доля була вирішена остаточно: утиск ринкових відносин, знищення старих органів влади, в тому числі й міських дум – все це призвело до зникнення міських банків разом з останніми осередками опору радянській владі.

Оцінюючи місце міських банків у кредитній системі країни, не можна пройти повз питання про перспективність їх як виду кредитних установ. З одного боку, слід відзначити повільний розвиток міських банків навіть протягом передвоєнного економічного піднесення, особливо в порівнянні з комерційними банками й товариствами взаємного кредиту. Пояснення тому можуть бути різними. Можна припустити, що працювати міським банкам заважав їх благочинний характер. На ділі ж вся благочинність полягала у відрахуванні частини прибутку на міські видатки (переважно – на благочинні справи, найчастіше з точним призначенням одержувачів та сум). Міські банки являли собою повноцінні комерційні кредитні установи.

Іншим поясненням може бути те, що міські банки є лише кредитними установами початкового етапу, допоки місто не стане достатньо розвиненим для появи спеціалізованих кредитних установ. Тому після досягнення цієї стадії міські банки мають зійти зі сцени, оскільки суміщення різних видів кредиту заважає конкурувати зі спеціалізованими банками. І все ж таки міські банки зайняли особливу нішу на кредитному ринку: йдеться про їх місце на іпотечному ринку. Не можна не вказати і на вдалу конкуренцію протягом багатьох років з відділеннями Держбанку і комерційними банками. Держбанк, що мав відділення в усіх великих містах, мав справу лише з великими солідними клієнтами. Акціонерні комерційні банки працювали більш гнучко, з ними завжди можна було торгуватися, але й вони, залучаючи великі пасиви, віддавали перевагу великим позичальникам. Таким чином, у середніх і дрібних купців навіть за наявності в місті відділень комерційних банків потреба у кредиті зберігалася.

Щоправда, слід зазначити, що в кредитних столицях Російської імперії – Петербурзі, Москві, Варшаві – міських банків справді не існувало. Це означало, що високий ступінь розвитку кредитної справи насправді робив існування міських банків непотрібним. Однак за межами столиць до такого рівня забезпеченості кредитом було надто далеко, щоб можна було говорити про зникнення необхідності в міських банках у найближчій перспективі.

Як доказ занепаду міських банків можна було б висунути й той факт, що більшість з них навіть не використовувала повністю дозволених норм: сума зобов'язань не досягала 500% власного капіталу, а залишки в касі перевищували необхідні 10%. Однак до 1883 р. сума зобов'язань у багатьох банків була близько дозволеної межі, а потім впала значно нижче. Причому відношення зобов'язань до капіталу зменшилося в усіх банках, у тому числі й тих, які не досягали межі. В той самий час як десятипроцентна норма особистого кредиту викликала постійні клопотання банкірів до міністерства фінансів про її збільшення. Таким чином, основним стримуючим обмеженням була межа особистого кредиту, що не дозволяла банкам зростати настільки, щоб досягати інших граничних показників. На перший погляд, це суперечило вихідному положенню про нестачу капіталів у країні. Здавалося б, втрата частини клієнтів легко могла бути відновлена за рахунок інших бажаючих взяти кредит. Однак турбота про надійність позичкового та вексельного портфелів не дозволяла банкам повністю задовольнити попит на позички і призводила до співіснування лихварства з надлишковими коштами в деяких банків.

Припущенню про безперспективність міських банків суперечить і вихід їх на рівень об'єднання в масштабах країни. Вже з 1909 р. міські думи почали домагатися права проведення з'їзду для заснування Центрального банку міських банків. Однак бюрократичні перепони затягнули справу до Першої світової війни, після початку якої вона зупинилася. Наступну подібну спробу зробив Всеросійський союз міст у 1917 р., але до жовтневої революції провести засновницький з'їзд він не встиг.

Оцінюючи діяльність міських банків загалом, доцільно згадати виступ міністра фінансів В.М.Коковцова при обговоренні проекту Положення 1912 р. Значення останнього для економіки, зазначав міністр, «не може бути достатньо оцінене на основі балансових даних про ці банки, що не виявляються в значних сумах. В нашій великій вітчизні, при слабкому розвитку торгової справи і шляхів сполучення, а також відсутності ініціативи в широких колах населення, зустрічаються часто такі міста, в яких вся потреба місцевого життя в кредиті знаходить задоволення лише в міських банках» [9, арк. 22].

Міські банки працювали й у торгово-промислових центрах. Їх спеціалізація на ринку полягала в кредитуванні клієнтів середнього рівня. Якщо у сфері підприємницького кредиту їм ще доводилося суперничати, передусім з комерційними банками, то в частині кредиту під нерухомість (як для приватних осіб, так і для дрібних підприємців) конкурентів у них практично не було.

Висновки. Історія міських банків являє безперечний інтерес як досвіду вдалих дій місцевої влади у сфері фінансів. Створення міського банку, по-перше, сприяло підвищенню достатку місцевого населення (яке отримувало можливість економити частину коштів, що раніше йшли лихварям) і розвитку місцевого дрібного й середнього підприємництва, а по-друге – створювало і для самої міської влади додаткове джерело доходу (позики).

Головною проблемою в розвитку міських банків було визначення співвідношення державного регулювання і самостійності правлінь банків. Період «вільного плавання» 1860–1870-х років яскраво продемонстрував, що без нагляду міські банки надто часто ставали жертвами невмілого управління або зловживань з боку місцевих керівників. Якщо банкрутство припустимо для приватних установ, то воно є неприйнятним для банків громадських, оскільки збиток у кінцевому підсумку лягає на й без того небагате міське населення, яке в своїй більшості не має до того ж жодного відношення до банку. Тому введення законодавчих норм Положення 1883 р. було само по собі цілком виправданим. В той самий час наступний за цим занепад довів,

що надто сильна державна опіка і всебічне обмеження установ, які працюють на ринкових основах, йдуть останнім на шкоду. Очевидно, оптимальним є той варіант, який забезпечує поєднання, з одного боку, пильного державного нагляду за дотриманням певних обмежень загального характеру (таких, як межа відношення суми зобов'язань до власного капіталу), а з іншого – свободи прийняття рішень про розвиток операцій самим правлінням банків.

Предметом исследования данной статьи является деятельность городских общественных банков в период второй половины XIX – начала XX в. Освещаются основные этапы правительственной политики в сфере деятельности этих банков и ее влияние на уровень развития последних.

Ключевые слова: банковская система, городские банки, общественные банки, банковская политика правительства.

1. Александровский Ю.В. Положение о городских общественных банках. Закон 13 января 1912 г. – С.-Петербург, 1912 – 75 с.
2. *Высочайше* утвержденное [далі – В.у.] положение о городских общественных банках // Полное собрание законов Российской империи [далі – ПСЗ]. – Собр. 2-е. – Том 32. – Отд. 1-е. – 1857. – № 31967. – С.-Петербург [СПб.], 1858. – С. 524–527.
3. В.у. Положение о городских общественных банках // ПСЗ. – Собр. 2-е. – Том 37. – Отд. 1-е. – 1862. – № 37950. – СПб., 1865. – С. 111–125.
4. *Городские* общественные банки // Журнал МВД. – 1854. – Ч. VIII. – Отд. II. – Кн. 9.
5. *Ежегодник* министерства финансов. Вып. 1898 года. – СПб., 1899. – 480 с.
6. Жалованная грамота городам Екатерины II // ПСЗ. Собр. 1-е. – Т. 22. – Отд. 1-е. – 1785. – № 16188. – СПб., 1830. – С. 382.
7. *Кауфман И.Н.* Статистический временник Российской империи. Изд-е Центр. стат. ком-та МВД. – СПб, 1866. – С. 189–191.
8. *Новое Положение* о городских общественных банках // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1912. – № 16. – С. 102.
9. *Свод балансов* городских и сельских общественных банков на 1 января 1914 г. – СПб., [б. г.]. – 24 с.
10. *Российский* государственный исторический архив. – Фонд 1158. – Оп. 1, 1911 г. – Спр. 337а.

Одержано 31.07.2008.